

СИСТЕМА ДЕТЕРМІНАНТ ТЕРОРИЗМУ

У цій статті систематизовано детермінанти тероризму. Визначено рівні елементів детермінаційного комплексу тероризму. Акцентовано увагу на реальних і потенційних чинниках, що можуть сприяти поширенню тероризму в Україні.

Ключові слова: *тероризм, прояви тероризму, детермінанти тероризму, система детермінант, факторний аналіз.*

В данной публикации систематизированы детерминанты терроризма. Определены уровни элементов детерминационного комплекса терроризма. Акцентировано внимание на реальных и потенциальных факторах, которые могут способствовать распространению терроризма в Украине.

Ключевые слова: *терроризм, проявления терроризма, детерминанты терроризма, система детерминант, факторный анализ.*

In this publication the determinants of terrorism are systematized. The levels of the elements of the deterministic complex of terrorism are determined. Attention is focused on real and potential factors that can contribute to the spread of terrorism in Ukraine.

Key words: *terrorism, manifestations of terrorism, determinants of terrorism, system of determinants, factor analysis.*

Постановка проблеми. Вивчення детермінант тероризму потрібно для більш глибокого пізнання об'єктивних джерел цієї злочинної діяльності та відповідної подальшої реакції на неї у майбутньому. Складна природа тероризму визначає існування великої кількості криміногенних детермінант, які являють собою не випадковий механічний набір, тому у цій публікації йтиметься саме про систему детермінації цього явища. Своєю чергою криміногенна система являє собою єдність і цілісність взаємодіючих підсистем і елементів, які розташовуються в певній ієрархії і рівневій підпорядкованості. Система детермінації виступає як єдине ціле утворення стосовно інших соціальних систем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Криминологічною наукою накопичений багатий досвід дослідження детермінант злочинності, не є винятком і проблема детермінації тероризму, якою свого часу цікавились такі вчені, як Ю. Авдєєв, В. Антипенко, О. Дмитрієв, В. Ємельянов, В. Журавель, О. Здравомислов, І. Іваненко, І. Ільїнський, Б. Леонов, Є. Ляхов, К. Салімов, О. Степанченко, В. Шевченко та ін. Однак, незважаючи на досить високий рівень наукового інтересу до цієї проблематики, подальшого дослідження потребує систематизація детермінант тероризму.

Метою цієї статті є визначення системи детермінант тероризму з урахуванням складної природи цього небезпечного соціального явища.

Вклад основного матеріалу. Серед загальнонаукових методів дослідження криміногенних факторів тероризму провідна роль належить системному методу та методикам системного аналізу, які неодноразово підтверджували високу ефективність у вирішенні теоретичних та практичних завдань криминології. Тому основним методом аналізу детермінації тероризму обраний метод *системного факторного аналізу*, який є синтетичним утворенням і складається з прийомів пізнавальної технології, що закладена в методиках загальнонаукового системного аналізу і криминологічного факторного аналізу детермінант злочинності.

Загальнонауковий принцип системності передбачає можливість розглядати весь масив детермінант тероризму у якості відокремленої соціальної системи – упорядкованої сукупності взаємопов'язаних елементів [1, с. 27]. Системні засади дослідження детермінації тероризму дають можливість не тільки пояснити зміст факторів тероризму, закономірностей їх виникнення, існування і розвитку, а й дає змогу розгорнуто прогнозувати їх тенденції, комплексно пла-

нувати і організовувати протидію, раціоналізувати правоохоронну діяльність, переорієнтувати її з окремих проявів на нейтралізацію системних якостей детермінант і тероризму у цілому. Є сподівання, що використання системного підходу допоможе подолати зниження інтересу публічної влади до кримінологічних досліджень детермінації тероризму, певною мірою спровокованих полярністю і фрагментарністю наукових концепцій детермінації злочинності та злочинів окремих видів [2, с. 6].

Основи технології системного аналізу в кримінології викладені у відомих дослідженнях Д. Лі та О. Манохи. У них теорія соціальних систем розглядається крізь призму соціального детермінізму. Маючи в своєму арсеналі методи структурно-функціонального аналізу, факторного аналізу, теорія соціальних систем може забезпечити адекватне дослідження детермінаційного комплексу тероризму. Отримані в межах проведених кримінологічних досліджень уявлення про системні властивості детермінант злочинності мають суттєве значення для розуміння якостей факторів тероризму і системи детермінаційного комплексу тероризму у цілому.

Проте, на нашу думку, перспективи у формуванні системного погляду на детермінаційний комплекс тероризму асоціюються зі ступенем їх обґрунтованості сучасними положеннями перш за все загальної теорії систем. Загальна теорія систем пропонує аналізувати системні утворення за двома напрямками. Перший напрям – це аналіз ознак, що відображають принципові відмінності системно організованого явища від простої множинності – системотворних ознак. Другий напрям – встановлення класифікаційних ознак системи, які визначаються внутрішньою типологією системно-структурних якостей елементів та особливостями системи у порівнянні її за певними критеріями з іншими системами [3, с. 25].

Виходячи із досліджень кримінологів та положень загальної теорії систем, системотворними власними ознаками детермінант злочинності тероризму можна вважати такі: наявність змістовних елементів системи; множинність детермінант; відмінність і єдність властивостей окремих факторів і якостей цілісної системи; статистична, ймовірнісна взаємозалежність складових частин; цілісність, структурованість та ієрархічність (багаторівневість) системи детермінант; динамічність властивостей і зв'язків системи детермінант; самодетермінація та саморозвиток; відносна самостійність, відкритість, взаємозалежність системи і соціального середовища, соціальної практики в рамках конкретної соціальної системи; множинність опису системи. Класифікаційні ознаки ґрунтуються на встановленні їх відповідності з системами певного типу за ознаками: змісту і типу елементів системи; за походженням, механізмом утворення елементів; за ступенем відкритості; за ступенем однорідності елементів; за ступенем складності; за кількістю функцій; за результатами функціонування; за структурою; за просторовим розташуванням; за ступенем розвитку; за поведінковими характеристиками; за ступенем зорганізованості елементів системи [4, с. 75].

1. Перш за все в системному факторному аналізі, як і у будь-якому пізнавальному процесі, потрібно вирішити онтологічні питання досліджуваного системного явища і встановити наявність субстрату системотворних елементів – факторів тероризму. Детермінанти тероризму можуть розглядатись як система, виходячи з положень загальної теорії систем (ЗТС), яка стверджує, що системою в широкому розумінні може вважатись все, що може розглядатись як окрема сутність (явище, процес, феномен, об'єкт, обставина, множинність тощо) [5, с. 253]. Система детермінант тероризму – це множинність, що складається з невизначеної за обсягом кількості факторів. У цьому аспекті пошук однієї або декількох конкретних причин тероризму, що б вичерпно пояснювали його походження є помилковим і марним, що неодноразово справедливо підкреслювали дослідники проблем тероризму і злочинності. Основою відокремлення явища детермінації тероризму від інших явищ є з'ясування змісту елементів системи [4, с. 74] – факторів існування тероризму.

Першою сутнісною ознакою факторів тероризму, відповідно, є наявність їх матеріального або ідеального походження. Тому детермінація тероризму за характеристиками її елементів-факторів відноситься до змішаного типу систем. Діалектичне відношення до змішаної природи системи факторів злочинності в традиціях соціального детермінізму стимулює кримінологів до надання переваги соціальним закономірностям функціонування детермінант тероризму.

2. Друга важлива площина встановлення системних ознак окремих факторів і їх множинності є визначення тієї кримінологічної теорії, у межах якої ми будемо тлумачити зміст та інші якості факторів тероризму.

В українській кримінології переважає так звана соціально-психологічна теорія, згідно з якою безпосередньою причиною злочинності є деформована суспільна й індивідуальна пси-

хологія. Відповідно до соціально-психологічної теорії умовний причинний ланцюг виникнення та розвитку злочинності виглядає так: негативні явища суспільного буття – деформована суспільна свідомість – індивідуальні мотиви – злочинні форми діяльності.

Незважаючи на певні вади і не беззаперечні пояснювальні можливості, соціально-психологічна концепція залишається основною теоретичною моделлю розгляду детермінант тероризму в криминології.

Більше того соціально-психологічний підхід уже став певною тривіальністю, оскільки всі соціальні явища детермінують поведінку людей крізь призму суспільної психології. Це штовхає дослідників до пошуку інших методологічних інструментів наукового пошуку, пояснення детермінації тероризму та пропозицій щодо протидії на теренах синергетики, соціального натуралізму, інституціоналізму тощо.

Проте, на наш погляд, основною вадою застосування соціально-психологічної концепції пояснення детермінації тероризму є суттєве змішування детермінант окремого терористичного злочину, детермінант окремих видів терористичних проявів і детермінант тероризму як соціального явища.

3. Виходячи з основних положень соціально-психологічної концепції пояснення детермінації злочинності і принципів системного факторного аналізу, детермінаційний комплекс тероризму може бути представлений у вигляді системного утворення, що має декілька рівнів елементів.

1) На рівні окремого конкретного злочину терористичної спрямованості в системі детермінант тероризму можна досить впевнено визначити фактори певного типу зв'язку – причину й умову. Безпосередньою найближчою причиною терористичної злочинної поведінки є терористичний мотив [6, с. 136] – інтегративне психічне утворення, яке спонукає особу до скоєння суспільно небезпечного діяння терористичної спрямованості.

2) Мотив є продуктом мотивації злочину – процесу суб'єктивної, психічної, внутрішньої детермінації злочину, цілісного процесу формування, розвитку і реалізації мотиву злочину [7, с. 14].

3) Третій рівень детермінант тероризму стосується характеристик особи потенційного терориста, тип якої певним чином визначає вид і конкретику терористичного прояву, підбиває ризику під індивідуальним рівнем детермінант тероризму.

4) Наступний рівень детермінант тероризму – рівень мікросередовища, найближчого оточення, в якому сформувалась особа потенційного терориста, протікала його соціалізація, набувався соціальний досвід, формувалась мотиваційна сфера. Детермінантами тероризму на цьому рівні стають об'єктивні негативні криминогенні процеси, що здійснюють формуючий вплив на особу на рівні повсякденного життя, і деструктивні впливи на особу різних соціальних суб'єктів, асоційованих з терористичною спільнотою або лояльною до терористичного насильства.

5) Детермінанти наступного рівня системи вважаються основними або загальними детермінантами тероризму як явища. Вони діють на рівні всього суспільства (макрорівень), відображають особливості тероризму в Україні, знаходять специфічний прояв у мікросередовищах залежно від наявності негативу різних характеристик територіальних та інших чинників структури соціальних спільнот і громад, соціальних практик, стану держави, системи права, інших інституцій суспільства, ступеня його цивілізованості.

6) Найвищий рівень детермінаційних залежностей і чинників – це рівень передумов існування тероризму і терористичної діяльності в сучасних українських реаліях. Він охоплює всі можливі впливи обставин, будь-яким чином пов'язаних з тероризмом, які мають ознаки терористичних ризиків, зокрема, і зовнішні стосовно українського суспільства та історичні передумови тероризму.

Запропонована множинність детермінант має такі ознаки системності як складний механізм зв'язків, взаємодія елементів різних рівнів на принципах динамічної ієрархії [8, с. 25], де передумови і чинники вищого загальносоціального рівня зумовлюють і визначають чинники нижніх рівнів – включно до причин і умов окремого випадку терористичної злочинної активності.

4. Наріжною системною якістю детермінаційного комплексу тероризму, виходячи з положень загальної теорії систем, є визначені і встановлені ознаки первинних елементів системи детермінації тероризму. Задля отримання повної інформації про детермінаційний комплекс тероризму необхідно послідовно описати їх первинні якості, проаналізувати зв'язок з наслідками і між собою, встановити значення для саморозвитку системи та інші важливі особливості.

5. Звернемо увагу на таку важливу ознаку системності детермінації тероризму, як єдність і відмінність елементів системи. Єдність детермінант тероризму проявляється через механізм взаємозумовленості ієрархічної взаємодії, де кожний елемент виконує певну функцію, кожна ланка

має логічну послідовність від загальних передумов до причин конкретного злочину терористичної спрямованості, що дає змогу системі існувати, дає повну картину її природи та запобіжні можливості протидіяти, усуваючи наявні зв'язки між детермінантами і системним результатом. Тому системно детермінант тероризму треба розглядати як багаторівневе структуроване утворення зі складною функціональною прямою і зворотною організацією зв'язків між детермінантами тероризму.

6. Система детермінант тероризму – це система відкритого типу, що постійно пересікається з детермінаційними процесами, що генерують інші негативні явища. Для протидії тероризму основними об'єктами серед детермінаційних передумов стають супутні до тероризму злочини і девіації, що складають єдине поле факторів тероризму. Тому методологічно доцільно і практично виправдано використовувати підходи, методики та результати емпіричних досліджень у якості універсальних і для тероризму, і для споріднених видів злочинності, і для злочинності у цілому з урахуванням, безумовно, певної специфіки природи детермінант тероризму.

7. Системі детермінант тероризму притаманна складна внутрішня структура, яка до принципів системності також має декілька варіантів опису. За змістом, специфікою механізму впливу на тероризм, рівнями дії та іншими критеріями дослідники поділяють криміногенні детермінанти тероризму на:

- економічні, політичні, соціальні, психологічні, управлінські, правові, технологічні (В. Антипенко, Н. Агаєв, В. Бойко);
- соціально-економічні, соціально-психологічні та чинники криміналізації суспільства, тобто детермінаційні властивості інших латентних до тероризму злочинів, які кваліфікуються як злочини без ознак тероризму (О. Глушков, О. Долженков);
- загальні детермінанти тероризму, які ідентичні причинам злочинності та специфічні у цілому, і специфічні власні детермінанти тероризму (Б. Леонов, О. Степанченко);
- сталі, тимчасові та безпосередні причини тероризму, серед яких розподілені змістовні детермінанти тероризму (М. Рибачук, В. Ковальчук);
- об'єктивні та суб'єктивні з подальшим їх описом за змістовними ознаками (А. Деменко, В. Канцір);
- внутрішні та зовнішні з продовженням їх змістовного аналізу (М. Чернов, В. Коваленко).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, підбиваючи підсумки, варто зазначити, що нині має місце варіативна класифікаційна характеристика системи детермінант тероризму, проте в кінцевому результаті всі дослідники повертаються до опису факторів тероризму відповідно до сфери їх дії, виду суспільних відносин та діяльності, умовно названими як «змістовні». Тому базовою для описової характеристики детермінант злочинності, на наш погляд, має бути обрана системна організація елементів детермінації, яка ґрунтується на виокремленні факторів тероризму за певними сферами їх існування – економічною, політичною, соціальною, психологічною, управлінською, правовою, технологічною.

Список використаних джерел:

1. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки. – М.: Науки, 1978. – 391 с.
2. Закалюк А.П. Стан, перспективи та концептуальне спрямування розвитку кримінологічної науки в Україні / А.П. Закалюк // Кримінологія в Україні та протидія злочинності: [зб. наук. ст.] / За ред. М.П. Орзіха, В.Н. Дрьоміна. – О.: Фенікс, 2008. – С. 6–19.
3. Лямець В.І. Системний аналіз. Вступний курс / В.І. Лямець, А.Д. Тевяшев. – 2-ге вид., перероб. та доповн. – Харків: ХНУРЕ, 2004. – 448 с.
4. Маца К.А. Системы неорганические, органические, социальные: свойства и принципы организации : [монография] / К.А. Маца. – Київ: Обрії, 2008 – 196 с.
5. Холл А.Д. Определение понятия системы / А.Д. Холл, Р.Е. Фейджин // Исследования по общей теории систем. [Сборник переводов.] / Ред. В.Н. Садовский, Э.Г. Юдин – М.: Прогресс, 1969. – 431с.
6. Семенюк О. Мотиви терористичної діяльності // Підприємництво, господарство і право : щомісяч. наук.-практ. госп.-правов. журн. / засн. Ін-т приватн. права і підприємництва АПрН України, Спілка юристів України, Ін-т держави і права НАН України. – 2008. – № 2. – С. 135–140.
7. Савченко А.В. Мотив і мотивація злочину: [монографія]. – К.: Атіка, 2002. – 144 с.
8. Бойко А.М. Теорія детермінації економічної злочинності в Україні в умовах переходу до ринкової економіки : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Бойко Андрій Михайлович. – Харків, 2009. – 40 с.